

fenomen.⁴⁰ I de tyske statene var teologer, filosofer, økonomer, jurister, journalister og særlig historikere antisemittiske tradisjonsbærere: Så lenge jødene forble jøder, ville de fortsette med å rane og myrde sine kristne naboer, hevdet den tyske religionshistorikeren Johann Andreas Eisendecker i 1710. Jødene er så fiksert på handel og penger, og foraktfulle i sine holdninger til fysisk arbeid at de kommer til å fortsette som «handelsjøder» uansett nye karrieremuligheter, påsto den tyske historikeren Friedrich Rühs i 1816. Napoleonskrigene var over, og tyske akademikere befant seg i en nasjonalromantisk etterstemning med antisemittiske undertoner. I 1828 fremmet en annen tysk historiker, Heinrich Leo, påstanden om at tørsten etter Mammon hadde vært en iboende egenskap ved jødene siden antikken. I 1831 lanserte teologen Heinrich Eberhard G. Paulus tesen om jødene som en egen nasjon, og det var ikke ment som noen kompliment. For jødene er *egoismen* en religion, hevdet filosofen Ludwig Feuerbach i 1843. De sekulariserte jødene er verst, uttalte redaktør Herman Wagner i 1861; det eneste *de* tror på, er penger. Samfunnskritikeren Bruno Bauer omtalte jøden som «hvit neger» i 1863. Rikskansler Bismarck er jødenes mann, hevdet samfunnsviteren Rudolf Meyer i 1877. Jernbanekrakket og konkursene i de tyske stater i 1873 ga ny næring til forestillingen om «pengejøder», diskré tilskyndet av journalisten Otto Glagau i respekterte Gartenlaube. Gjennombruddet for den «moderne» rasebaserte antisemittismen i Tyskland på 1880-tallet vant gehør blant akademikere også, foruten middelklassen, med den meget anerkjente historieprofessoren Heinrich von Treischke som antisemittisk veiviser for yngre intellektuelle. Ingeniøren Theodor Frisch lanserte Jesus som «arier» i 1881. Antisemittismen blant tyske akademikere var «reflektert» i den forstand at fordommene ble forsøkt begrunnet, samtidig som diskrimineringen av jødiske studenter var utspekulert og personlig hatefull. Trykket i tysk akademisk antisemittisme varierte, men vokste i styrke frem til den første verdenskrig og videre inn i mellomkrigstiden ved kjente universiteter som var intellektuell referanse for skandinaviske akademikere også.

Med den første verdenskrig og den russiske revolusjon fulgte løgnene om den unasjonale jøde og revolusjonsjøden. Unge jødiske menn flokket seg lojalt under sine nasjonale regjeringer, mange av disse mennene var frivillige, og de sloss *mot* hverandre i fire år. Likevel ble de beskyldt for å ha sviktet. Sammenlignet med jødenes andel av befolkningen deltok dobbelt så

⁴⁰ Jacob Katz (1980): *From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism 1700-1933*. Cambridge, Mass.; Harvard University Press.

mange jøder som ikke-jødiske tyske, franske, engelske og russiske stridende i krigen, men det gjorde ikke noe inntrykk på antisemittene. Med den russiske revolusjonen tok det av for «revolusjonsjøden» igjen, som etter den franske revolusjonen, Napoleonskrigene, revolusjonen i 1848 og den første russiske revolusjon i 1905. Jødiske bolsjeviker var riktignok en liten utbrytergruppe uten interesse for jødisk kultur og religion. Det sovjetiske kommunistpartiet nektet å anerkjenne jøder som nasjonal minoritet, og forbød jødiske organisasjoner, det være seg kulturelle, religiøse eller politiske. Den russiske revolusjon var begynnelsen på slutten for den jødiske kulturen i Russland, men antisemittene i Vest-Europa lot seg ikke affisere av slike «detaljer» da de søkte «sannhetsbevis» for «bolsjevikjøden.»

I Tyskland, Polen og Norge var fordomsfulle stereotyper blant velutdannede maktpersoner en slags antisemittisk fellesnevner fra 1880-tallet og frem til den andre verdenskrig. De norske fordommene hentet også næring fra ulike «kilder» som religion, kultur, nasjon og «raselære». Enkelte nordmenn var helt fikserte. «Teorien» om jødene kom før alt annet, og ble tillagt en allmenn forklaringsverdi. I noen sammenhenger kan antisemittismen ha vært et vikarierende motiv, for eksempel for kjøpmenn som handlet med jøder så lenge det lønte seg, for deretter å spille på antisemittiske fordommer for å posisjonere seg i markedet. For andre var det gjengs holdninger, det var ikke så mye om å gjøre, men når «jødespørsmålet» først ble diskutert, hadde man sine «meninger». For mange kan det ha vært en blanding av uvitenhet og en latent, uaktsom antisemittisme i forlengelsen av nedarvede fordommer som det ikke ble reflektert noe nærmere over. Norske embetsmenn ville protestert dersom noen hadde beskyldt dem for antisemittisme, men latente eller manifeste; stereotypene fulgte det gode selskap gjennom hele mellomkrigstiden, selv om intensiteten varierte, i likhet med de triggerne som gjorde det latente manifest. Etter den tyske invasjonen i Norge ble stereotypene gjort «statsbærende» av norske nazister. Språket i de antisemittiske artiklene i NS-pressen var hatefullt på grensen til det hysteriske, men ikke uten likheter med mellomkrigstidens fiendebilder hva innholdet angikk.

«Pengejøden»

I sin rapport om spionkontrollen etter reisen i de nordlige fylker i 1917 rettet Justisdepartementets inspektør kritikk mot lokalpolitiet for ikke å ha grepet inn overfor jødiske omførselshandlere. «Paa flere steder blir de

visselig tvert i mot tålt.»⁴¹ Inspektøren beskrev jødiske handelsmenn som notorisk uærlige.

Embetsverket brukte mye tid på jødiske omførselshandel, både på eget initiativ og etter påtrykk fra Norges Kjøpmannsforbund. I desember 1918 avviste Justisdepartementet anken til en jøde som ville bli boende i Norge med den begrunnelse at han var en *jødisk* forretningsmann:

Ansøkeren tilhører åpenbart den nye type jøder som nær sagt ikke kan leve uten å overtrede handelslovgivningen. Deres virksomhet er anlagt på omgåelser og direkte lovovertridelser. Foruten å drive en skadelig trafikk skaffer de politiet en mengde tidspillende og ørkesløst arbeide. De er i det hele kostbare folk for samfundet, intet er bedre enn å bli dem kvit.⁴²

Saksbehandleres personlige uvilje mot jødiske forretningsmenn kom tidvis på kollisjonskurs med kravene til byråkratisk saksbehandling, men det var en grense for hvor langt departementsjuristene ville strekke den juridiske strikken, i motsetning til fremmedkontrollører i Kristiania- og Trondheims-politiet. En utvisningssak mot en litauisk jøde, som kom opp i departementet i januar 1929, er illustrerende for brytningen mellom *personlig* uvilje og *juridisk* skjønn, og for hvordan justisministeres *politiske* overprøving kunne vippe i restriktiv retning. Saksbehandleren ville ha jøden ut av landet:

[V]i står vel altså her overfor en av disse påtrengende jøder som klorer sig fast til landet så snart de på en eller annen måte får en fot innenfor grensen. Det er på den måte tallet på jøder - særlig i manufakturbransjen - blir så stort [...] Vi har flere enn nok manufakturjøder her i landet. Denne er foreløpig engasjert i en eksisterende jødeforretning, men to jøder kan gjøre dobbelt så meget skade som en. Det må gjøres noget for at demme op mot denne invasjon.⁴³

Ekspedisjonssjef Platou var like skeptisk til jødisk innvandring som sin underordnede, men forslaget om utvisning holdt ikke *juridisk*. Platou ville la jøden bli, men ble han overprøvd av justisminister Haakon Evjenth som ga klarsignal for umiddelbar utvisning.

⁴¹ Politifullmektig Jack Andresen: «Indberetning» til JD 16. august 1917. «Fremmedpoliti 1916-1917.» JD.P.

⁴² Notat 8. 12.1918. «Fremmedloven 1927-1928. § 20 Utvisninger». JD.P.

⁴³ Notat 18.1.1929. «Fremmedloven 1929-1920 § 20 utviste». JD.P.

Norsk fiksering på utenlandske «pengejøder» ble ikke mindre etter Hitlers maktovertagelse i 1933. Stereotypen gikk hånd i hanske for interesseorganisasjoner, som utalte seg i meget smålige vendinger mot å gi arbeidstillatelser til tyske «pengejøder». Den frie konkurransen gjaldt ikke for jøder. De fleste jødiske flyktninger med bakgrunn i tysk næringsliv ble avvist fordi de var jøder og næringsdrivende. Et mindretall slapp inn på betingelse av at de ikke startet næring i Norge. En håndfull forretningsmenn fikk ja fordi norske myndigheter mente å kunne dra fordeler av dem økonomisk, på samme vis som tyske fyrstehus som skilte mellom «nyttige» jøder (hoffjøder) og de «unyttige» jødiske masser som sjelden ble vist noen nåde. «I almindelighet kan det vel sies at Norge ikke har formådd å utnytte de konstruktive muligheter som flyktningproblemet tross alt har gitt,» uttalte Justisdepartementets saksbehandler i sin begrunnelse for oppholdstillatelse for en tysk-jødisk tobakksfabrikant i 1939. «Jeg finner det ikke tvilsomt at det finnes mange av denne type fabrikanter som vi burde nyttiggjort oss på et tidligere tidspunkt. Her har både Sverige, England og Holland vært heldigere.»⁴⁴

Representanter for den norske kjøpmannsstand så det ikke slik. Nedsettende slang som «uldjøde», «tøyjøde», «klesjøde», «manufakturjøde», «sjakrejøde», «klokkejøde», «handelsjøde», «forretningsjøde» og «pengejøde» bar bud om kjøpmennenes vilje til kamp med antisemittiske våpen. «Jøden faar mer og mer magt, større og større indlydelse for hver dag som gaar. Alt staar nu i jødens tegn,» hevdet Kjøbmannsbladet i 1920.⁴⁵ «Der hvor disse jøder som en græshoppesverm slaar sig ned, blir der magert for de andre,» klaget en innsender i 1922.⁴⁶ I 1924 gikk redaktøren til angrep mot «semitiske» gateselgere i Kristiania:

De handlende er for en stor del av semittisk oprindelse, og deres priser i forhold til varenes kvalitet er av den art, at man kommer til at tænke på racens mindre tiltalende egenskaper.⁴⁷

Hatkampanjen mot den rituelle jødiske slaktemetoden i annen halvdel av 1920-tallet var kanskje det giftigste angrep norske jøder ble utsatt for i mellomkrigstiden i det offentlige rom, en hatkampanje som ble kronet med seier for dyrebeskytterne og antisemitter da Stortinget vedtok et forbud i 1929. Da

⁴⁴ Notat 3. juni 1938. «Den nye fremmedloven. Oppholdstillatelser 1939». JD.P.

⁴⁵ Norges Kjøbmannsblad, nr. 5. 1920.

⁴⁶ Norges Kjøbmannsblad, nr. 24. 1922.

⁴⁷ Norges Kjøbmannsblad nr. 34, 1921.

Fritjof Nansen forsvarte jødene, hevdet dyrebeskytterne at han var kjøpt og betalt av kapitalsterke jøder. «Skulde pengejødene være farlige,» spurte Johannes Bøe, som var Arbeiderpartiets mann i landbrukskomiteen, retorisk.⁴⁸

I juli 1924 gikk jødealarmen i *Aftenposten*:

Der er snart ikke en fruktbutikk, et utsalg av brukte klær, et lager av ure og andet kram uten at der staar en smilende jøde bak disken. Østershaugsgaten er fremtidens Ghetto eller jødekvarter. Men bare vent, om nogen tid finder vi dem som smarte eiere av villaer på vestkanten [...] Snart har de foten indenfor en avis, en bank, universitetet og Nationalgalleriet!⁴⁹

Verdenspressen hisser til krig mot Tyskland, hevdet *Nationen* i oktober 1939, og visste grunnen. «Den jødiske kapital behersker en stor del av denne presse [...]»⁵⁰ «Det norske folk behøver ikke nu å gå tiggergang lenger til pengejødene i London,» hovert NS-avisen *Fritt Folk* i august 1941.⁵¹ «Husk at det er internasjonale jødiske krefter som fortsetter krigen,» skrev et parti-medlem i samme avis i oktober 1941.⁵²

Bolsjevikjøden

Slang som «revolusjonsjøde», «bolsjevikjøde», «kommunistjøde», «rød jøde», «sovjetjøde», «russerjøde», «moskvajøde» og «internasjonal jøde» var forskjellig i ord, men gikk alle tilbake til forestillingen om jødene som unasjonale, upålitelige og politisk illojale. Ifølge det antisemittiske postulat støttet jødene revolusjonære bevegelser av hevnmotiver og for å berike seg. Jødiske revolusjonsledere hadde det jødiske «verdensherredømmet» som agenda.

Kun en håndfull norske jøder soknet til arbeiderbevegelsen, men det var ikke til hinder for at «revolusjonsjøden» ble en problemstilling for embetsverk og borgerlig opinion etter den russiske revolusjon. Russiske flyktninger som hadde bosatt seg i Norge etter å ha mistet det meste unntatt sin antisemittisme, fant villige tilhørere i det borgerlige selskapsliv. Justisdepartementet holdt øye med «revolusjonsjøden» etter meldinger om norske jøder som ble mistenkt for å spionere for russerne, og utenlandske jøder som

⁴⁸ Oppland Arbeiderblad 3. juni 1926.

⁴⁹ *Aftenposten* nr. 379, 3. juli 1924.

⁵⁰ *Nationen* 10. oktober 1939.

⁵¹ *Fritt Folk* 30. august 1941.

⁵² *Fritt Folk* 3. oktober 1941.

aktet seg til Norge i agitatorisk øyemed, men det departementale blikket var ikke så fiksert som det militære. Justisdepartementet ble realitetsorientert av polititjenestemenn som bodde i arbeiderstrøkene og kjente den politiske stemningen. Hovedstadspolitiet hadde lytterposter i Kommunistpartiet, som fortalte hvor dårlig det sto til med det revolusjonære potensialet.

Generalstaben var spydspiss i den politiske overvåkingen etter den russiske revolusjon i 1917, i samarbeid med offiserer i distriktene, politiet, byråkratiet, utenriksstjenesten, utenlandske kilder og et assosiert utvalg tystere, hvorav flere med usedvanlig frodig fantasi. Antimilitarisme, revolusjonære forberedelser og sosial uro var en følge av utenlandsk smitte ført til lands av jødiske smittebærere, mente offiserene. I 1918 og 1919 «registrerte» Generalstaben en rekke bolsjevikjøder og jødiske sammensvergelses, blant annet en norsk-jødisk kjøpmann. Utgiftene hans ikke sto i forhold til inntektene, så derfor:

Han er [...] sterkt mistænkt for aa være i nøie forbindelse med de russiske bolsjeviker, og skal fra dem faa ikke så lite tilskudd. Det er sannsynlig at han rapporterer engelske skibes bevegelser og underretter bolsjevikregjeringen om disse.⁵³

Listen over «Bolsjevikjøder som bor eller har bodd i Kristiania» omfattet til og med en «diamantkjøpmann», uten at det ble reflektert over *hans* motiver for å være revolusjonær. Finsk-jødiske foretningmenn med kontorer i Helsingfors, Stockholm og København var «revolusjonsjøder» alle sammen, ifølge Generalstabens kilde. I mai 1919 sendte Generalstaben en advarsel til Kristiania-politiet om «Zionistisk Byrå» i København. Den sionistiske bevegelse besto av tre grupperinger: de konservative som arbeidet for «jødeverdensherredømme ved kapital», de moderate som ville opprette det nye Israel, og de radikale som planla revolusjon. «Der arbeides i Zionist Bureauet med den om kort tid ventede verdensrevolution for øie.»⁵⁴ Det påståtte samarbeidet mellom kapitalister og revolusjonære virket forskrudd på nøkterne observatører, men i juli 1919 kom «beviset» på Generalstabens bord. «Etter mottagen melding understøttes bolsjevismen av jødiske banker og foretar billige opkjøp når verdierne falder i bolsjevikiske kriseperioder.»⁵⁵

⁵³ Generalstaben notat 6. august 1919. Pakke nr 1233, GS. IV.

⁵⁴ Rapport fra Generalstaben til Opdagelsesjefen i Kristiania 5. mai 1919. Kopibok 5.5.1919-25.2. 1921. GS IV.

⁵⁵ Rapport Generalstaben 21. juli 1919. Pakke 1406. GS. IV.

Norske offiserer med ekstreme nasjonalistiske og rasistiske holdninger tok med seg denne koblingen inn i den andre verdenskrig. Løytnant Karl A. Martinsen, som ledet den politiske overvåkingen i Finnmark før krigen sammen med UP-sjefen Jonas Lie, var en av dem. Sommeren 1941 overtok Martinsen ledelsen av statspolitiet. I 1942 mobiliserte han statspolitiet og sitt organisatoriske talent i de norske jødeforfølgelsene.

For borgerlige journalister matchet «revolusjonsjoden» politisk, samtidig som «han» var et spennende oppslag, på grensen til det grøssende. Dette journalistiske grepet var særdeles tydelig i forfatterskapet til Øvre Richter Frich, som var journalist i *Aftenposten* og skrev populære kriminalromaner om den blonde kjempen Jonas Fjeld og hans kamp mot jødiske forbrytere og revolusjonære.

I november 1918 advarte *Tidens Tegn* mot tyske og sovjetiske bolsjevikjøder. Norge sto for tur:

Ogsaa her hjemme i Norge har vi vore frasesvulmende vindhjernner á la Lenin. Men forrest paa bænkene, naar de holder sine brand og mordforedrag ser vi atter de samme: jøder, sorte, krusede og orientalere. Og de gir et bestemt indtryk. – De virker som krølhaarede tigre som endnu ganske visst er i bur, men som bare venter paa at taapen paa talerstolen skal faa vredet burets sprinkler saa langt fra hverandre, at de kan styrte og sætte sine klør i samfundets legeme, og sine sultne tænder i dets strupe.⁵⁶

I januar 1921 var *Aftenpostens* journalist Anders Sandvig gjest i et middags-selskap på Lillehammer, samme med noen russiske flyktninger. «Skriv lidt om de grusomme jøder og storkommisærer,» ba en tidligere offiser. «Aa, de er frygtelige.» Sandvig fulgte anmodningen, med russerne som kilder og «Sion Visers protokoller» som referanse, og skrev noen skrekkelige historier om henrettelser og massakrer. «Jøderne har talt, og alle omkom.»⁵⁷ I juli 1924 kom det til ny oppstandelse i samme avis, etter en uvanlig ankomst på Oslo Østbanestasjon. Ikke en «hund hadde knurret» da jødene gikk av toget. De reiste dagen etter, straks konferansen var over, men likevel. «At der pludselig en nat kan rulle et ekstratog med 459 kommunistiske jøder ind paa Østbanen er ikke tiltalende.»⁵⁸ I oktober 1924 arrangerte Kommunistpartiet valg møte på Høvik. Det gikk ikke upåaktet hen at en av talerne

⁵⁶ *Tidens Tegn* 30. november 1918.

⁵⁷ *Aftenposten* nr. 36, 22. januar 1921.

⁵⁸ *Aftenposten* nr. 422, 26. juli 1924.

var jøde. Vedkommende ble arrestert og stilt for retten for oppviglersk tale. *Aftenposten* fulgte saken i september 1925, og skrev at jøden var forslagen, utpreget mongolsk av utseende og seksuelt pågående overfor to kvinnelige vitner. «Den ene lot seg klappe baade her og der av den motbydelige bolsjevikjøde, som etterpaa laget dansetrinn i korridoren.»⁵⁹

Det er *bolsjevikjødene* som står bak krigen mot Tyskland, hevdet NS-ministeren Johan Lippestad på et møte i Eidanger i juni 1944:

Moskvas ordre til London og New York om å ta del i kampen ved en invasjon, er kommunistjødenes ordre til kapitalistjødene om å samarbeide for å utslutte det nasjonale og opplyste Europa [...] ⁶⁰

«Kjeltringen»

Den jødiske «kjeltring» ble eksemplifisert med konkrete «referanser» til de fleste former for vinningskriminalitet, økonomisk kriminalitet, spionasje og revolusjonær aktivisme, samtidig som «kjeltringen» var en jødisk karaktertype i sin egen rett: Jødene hadde alltid fulgt to forskjellige normsett, hevdet antisemittene; et solidarisk for jøder i mellom, og et kynisk i omgang med kristne som gikk ut på å sikre seg mest mulig på bekostning av andre.

Etter nevnte inspeksjonsreise i de nordlige fylker i 1917 bemerket Justisdepartementets mann at amoralske jødiske omførselshandlere var potensielle spioner for hvem det skulle være, bare betalingen var god nok:

Disse jøder ernærer sig for en stor del ved ulovlig handel, (særlig urhandel) og til dels kortspill, et folk uten fædrelandsind, selv om de har opholdt sig i Norge i mange aar, tænker kun paa at gjøre forretninger og gjøre penger, uanset forretningens mer eller mindre honette eller endog lovlige art og jeg antar at i hvertfald en stor del av dem er til salgs for hva det skal være for god betaling. ⁶¹

I desember 1917 ropte kriminalsjef Johan Søhr et varsku mot «denne bande af jøder som for tiden streifer om i Skandinavien» og forsøker å ta makten i forbryter-verdenen:

⁵⁹ *Aftenposten* nr. 492, 1. september 1925.

⁶⁰ *Fritt Folk* 13. juni 1944.

⁶¹ Politifullmektig Jack Andresen: «Indberetning» til JD 16. august 1917. «Fremmedpoliti 1916-1917.» JD.P.

Vi har merket [...] et betydelig indryk af den internationale jødetype. For det meste stammer de visstnok fra russisk Polen. De har gjort sig bemerket her ved forskjellige anledninger og været mistenkt for tyverier, især lommetyverier, uden at det dog har vært mulig at faa fællende bevis paa dem. Sleipe, drevne forbrytere som forstaar at gardere sig.⁶²

Bergenspolitiet meldte om lignende bevisproblem, før det ble innført restriksjoner på oppkjøp av råvarer. Jødene var «experter i at snyte og bedra, særlig smaakaarsfolk, saa snart de kunne se en anledning dertil». ⁶³ I 1926 omtalte Norges Kjøbmansblad jøder som «råfugler» og en konstant fare for kvinner som var alene med små barn. ⁶⁴ I 1932 skrev bladet om ulumskhetene i skjul av jødisk omførselshandel, lik «tyverier, drap og voldtekt». ⁶⁵

I april 1933 ba redaktør Nesse i *Aftenposten* leserne om forståelse for at tyskerne kunne ha sine grunner for å gå hardt frem mot jødene:

Vi vet ikke noget om i hvilken utstrekning det tyske folks lidelser skyldes jødernes metoder og mentalitet. Vi vet bare at det er blitt forhatt, og vi får gå ut fra at dette ikke skyldes bare mindreverdighetsfølelse og misunnelse, men har reelle årsaker. ⁶⁶

I norske dyrebeskytters kampanje mot den rituelle jødiske slaktning var jødernes påståtte grusomhet og hensynsløshet en gjennomgangsmelodi. *Nationen* var meget opprørt over at jødene ble forsvart på religiøst grunnlag. «La os slippe aa se Vorherre fremstillet som medskyldig i disse grusomheter.» ⁶⁷ Da spørsmålet kom opp i Stortinget, gjorde Bondepartiets Jens Hunseid lite for å skjule sin forakt for statsminister Mowinckel forsvaret av jødene:

Vi har ingen forpliktelse til å utlevere våre husdyr til jødernes grusomheter, vi har ikke invitert jødene hit til landet, og vi har ingen forpliktelser til å skaffe jødene dyr til deres religiøse orgier. ⁶⁸

⁶² *Aftenposten* nr. 641, 17. desember 1917.

⁶³ Brev fra politimesteren i Bergen til JD 18. desember 1919. «Fremmedloven 1918-1919». JD.P.

⁶⁴ *Norges Kjøbmansblad* nr. 36. 1926.

⁶⁵ *Norges Kjøbmansblad* nr. 17. 1932.

⁶⁶ *Aftenposten* nr. 172, 4. april 1933.

⁶⁷ *Nationen* 24. juli 1926.

⁶⁸ Odelstinget 12. juni 1929, side 58.

Norge lå i forkant av den europeiske «utviklingen» med sin lov mot den jødiske slaktemetoden, hvilket er historisk påfallende. I Tyskland måtte det en nazistisk maktovertagelse til for å få innført et tilsvarende landsomfattende forbud, nærmere bestemt den 21. april 1933. I Sverige, hvor antisemitismen var mer uttalt innen borgerskapet enn i Norge, ble det først vedtatt en lignende lov i 1937. Det antisemittiske Polen kom aldri så langt, selv om det ikke sto på forslag fra polske jødehatere.

På et NS-møte den 6. desember 1942, snaue to uker etter at norske jøder ble deportert med Donau, omtalte Quisling jødene som onde av natur, med henvisning til sine erfaringer som internasjonal hjelpearbeider i Russland:

Jeg har vært med å redde livet på hundretusenvis av jøder i Russland, men vi som var der borte, så også hvordan disse menneskene var komplett likegyldige overfor de andres lidelser. Vi måtte simpelthen tvinge dem til å avgi noe til andre folk som var i nød [...] Motsetningen til jødene kommer ikke av at de andre er så slette. Det er jødene selv som skaper problemet. I disse dager har vi mange tragedier i Norge. Mange har giftet seg med jøder, og deres barn er halvjøder, det vil si virkelige jøder, fordi det jødiske er så dominerende. Det er tragedier av den mest opprivende art, men hva skal man gjøre? Vi ser fra andre strøk hvordan samfunnet i løpet av noen få måneder er blitt judaisert. I Tyskland satte de seg i løpet av noen få måneder fast over alt. Se på Frankrike, Ungarn, Bulgaria. En må forstå at dette problem, det er hele verdensproblemet, dette er Lokes fryktelige avkom, Midgardsormen og Fenrisulven.⁶⁹

De stereotype antisemittiske bildene av jødene som revolusjonære, kapitalister eller kjeltringer ble brukt på forskjellige måter. I en del sammenhenger ble de lansert hver for seg avhengig av målgruppen, som «bolsjevijkøde» overfor småborgerskap, «pengejøde» da antisemittene fridde til arbeiderklasse, og «kjeltring» i forhold til hvem det skulle være. Men stereotype kombinasjoner var heller ikke uvanlig, som definitive «bevis» for jødernes påståtte hang til makt og infiltrasjon med de metoder som til en hver tid var mest tjenelige, det være seg nasjonalt eller internasjonalt.

Diskurs

Det er først og fremst det etablerte Norge som er blitt sitert i dette kapitlet. Men om det var noe mellom jødene og det norske storsamfunnet i forkant

⁶⁹ *Fritt Folk* 7. desember 1942.

som forklarer nordmenns medvirkning til jødeforfølgelsene under den andre verdenskrig, er likevel ikke så enkelt besvart, mangfoldet av antisemittiske ytringer i mellomkrigstiden til tross. Norge hadde ingen tradisjon for voldelig jødehat og pogromer. For jøder med russisk, baltisk og polsk jødehat som referanse var Norge et trygt og åpent samfunn hvor de kunne begynne et nytt liv. Den norske antisemittismen i mellomkrigstiden er tydelig nok i ettertid, men det er uvisst hvor mye samtidige jødiske miljøer registrerte av antisemittiske ytringer holdninger og hvordan de reagerte. Jøder som var født i Norge, og tyske jøder som hadde bodd her lenge og fulgte med i den offentlige debatt, svarte tid om annen med innlegg i aviser og tidsskrifter. Men førstegenerasjon øst-europeiske jøder som kunne lite norsk, registrerte vel heller lite av det som sto i *Aftenposten*, *Tidens Tegn* og *Nationen*. De jødefiendtlige holdningene i kampanjen mot den rituelle jødiske slaktningen var riktignok ikke til å ta feil av, men jødene hadde tradisjon for å håpe på bedre tider. Norske sigøyerne ble fratatt sitt statsborgerskap, og taterne barna. Jøder ble ikke utsatt for noe slikt i Norge i fredstid. Norske jøder ble ikke fordrevet fra landet før krigen. Noen jøder, om enn svært få i internasjonal sammenheng, fikk innreisettillatelse etter 1933 også, men Norge var fortsatt et land det var mulig for jøder å reise til, ikke et land de måtte flykte fra for å redde livet. Jøder ble grovt diskriminert med hensyn til statsborgerskap, og søknadene deres ble trenert på forskjellig vis. Det er hovedforklaringen på at så mange norske jøder ikke hadde oppnådd norsk statsborgerskap, selv ikke på slutten av 1930-tallet. Kun sigøyerne var verre stilt. Etter mer enn 20 år i Norge ordnet det seg imidlertid med statsborgerskapet for flere jøder også, blant annet i 1930-årene. Da hadde de bodd så lenge i landet og skikket seg så bra at til og med saksbehandlere som mislikte jøder, anbefalte statsborgerskap, selv om det bød byråkratene *personlig* imot å anbefale en jøde.⁷⁰ Justisdepartementets arkiver gir en rekke eksempler på politimestere, polititjenestemenn, ordførere og formannskap som uttalte seg meget rosende om jøder som søkte statsborgerskap. Selv ikke uttalte motstandere av jødisk innvandring og ditto «jødekoloni» var gjennomført konsekvente i sine avslag. Departementsjuristene var ikke like påpasselige med å korrigere hauker som fattet beslutninger om utvisning av jøder uten juridisk hjemmel, men et slags overoppsyn fantes likevel.

Embetsverk og offentlighet gikk altså inn i krigen med en blandet ballast, antisemittisk grums og rettsstatstenkning. Heller ikke under krigen var bildet svart-hvitt. Jøder ble holdt i skjul av andre norske landsmenn og hjul-

⁷⁰ Per Ole Johansen. «Minst 20 år for en jøde». *Materialisten* nr. 4, 2005.

pet på flukt til Sverige. Norske medløpere arresterte jøder som ikke hadde kommet seg unna i tide, og utleverte dem til de tyske bødlene. Om motivene for medløperiet var situasjonsbestemt eller lå i en antisemittisk forhistorie, er ikke lett å vite i de enkelte tilfeller. Lederen av krigsårenes statspolitik var aktiv nazist fra 1930-tallet. Et mindretall i statspolitiet, som hadde vært NS-medlemmer fra 1930-årene, utmerket seg med en særlig personlig nidkjærhet, i tjenesten generelt og i jødeforfølgelsene spesielt. Men statspolitiet trakk også til seg apolitiske lykkejegere som tenkte karriere og titler. Dertil kom statspolitiveteraner som var uinteressert i politikk og vant med å følge ordre, og dessuten redde for å miste levebrødet og det uniformerte fellesskapet. Statspolitifolk med frontkjemperbakgrunn var av ulik støpning, fra aktive nasjonalsosialister til sensasjonslystne eventyrere og lanseknekter som stjal og drakk i tjenesten.

Det har vært et vanlig forsvar fra nordmenn som deltok i jødeforfølgelsene i Norge at de ikke visste om folkemordet på jødene. Selv om det kan diskuteres hva de kunne og burde ha forstått, kan det samme defensoratet tas til inntekt for at de iallfall ikke hadde noen motforestillinger mot å delta i tradisjonelle jødeforfølgelser som innføring av yrkesforbud, utkastelse av bopel, inndragning, tyverier, arrestasjoner, forvisning, internering og deportasjon, så lenge det ikke utartet til folkemord. Om det var noe med en del nordmenns holdninger til jødene som kan ha lagt føringer for hvilke side disse nordmennene valgte under krigen, er et betimelig spørsmål som det er all grunn til å gå videre med i studier av krigen og rettsoppgjøret.

Litteratur

- Benz, Wolfgang und Angelika Königseder (2002): *Judenfeindschaft als paradigma. Studien zur Vorurteilsforschung*. Berlin, Metropol.
- Benz, Wolfgang (2004): *Was ist antisemitismus?* München, C.H. Beck.
- Elon, Emos (2002): *The Pitty of it all. A history of Jews in Germany 1743–1933*. New York, Metropolitan Books.
- Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (2005): *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo, Damm.
- Fure, Odd Bjørn (1996): *Mellomkrigstiden 1920–1940. Norsk utenrikspolitisk historie. Bind 3*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Gjernes, Marta (2002): *Jødar i Kristiania. Dei fyrste innvandrane si geografiske og sosioøkonomiske plassering i samfunnet frå 1851 til 1942*. Hovudfagsoppgave ved Historisk institutt. Universitetet i Oslo. Hausten 2002.

- Haave, Per (2000): «Steriliseringen av taterne 1934–1977. Undersøkelse av lov og praksis». Oslo. Norges Forskningsråd (I *Kultur og samfunn*).
- Hanisch, Ted (1976): *Om sigøynerspørsmålet. Undersøkelse av bakgrunnen for sosial konfrontasjon*. Oslo, Institutt for samfunnsforskning.
- Haumann, Heiko (1991): *Geschichte der Ostjuden*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Hoffmann, Christhard (1995): «Ostjuden in Westeuropa, Grossbritannien und Deutschland in Vergleich (1881–1914)» i *Mit Fremden leben; eine Kulturgeschichte von die Antike bis zur Gegenwart*. München, C.H. Bech Verlag.
- Iggers, Georg G (1998): *Academic Anti-Semitism in Germany 1870–1933. A comparative International Perspective*. Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte. XXVII/1998.
- Johansen, Jahn Otto (1989): *Sigøynernes Holocaust*. Oslo, Cappelen.
- Johansen, Per Ole (1984): *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914–1943*. Oslo, Gyldendal.
- Johansen, Per Ole (2005): «Minst 20 år for en jøde.» I *Materialisten* nr. 4, 2005.
- Larsen, Stein Ugelvik with assistance of Bernt Hagtvet (1998): *Modern Europe after fascism. 1943–1980s*. New York, Boulder.
- Katz, Jacob (1980): *From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700–1933*. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
- Kjestadli, Knut (2003): *Norsk Innvandringshistorie*. Bind 3. Oslo, Pax.
- Kolsrud, Ole (1990): «Fremveksten av den norske fremmedlovgivningen.» I *Historisk Tidsskrift* 1/1990.
- Lorenz, Einhart (1992) : *Exil in Norwegen: Lebensbedingungen und Arbeit deutschsprachiger Flüchtlinge 1933–1943*. Baden-Baden, Nordeuropäische Studien, Studien, Bd. 7.
- Messadié, Gerald (1999): «*Verfolgt und äuserwahl. Die lange Geschichte des Antisemitismus.*» München, Piper.
- Mendelsohn, O. (1969): *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år*. Bind 1, 1660–1940. Oslo, Universitetsforlaget.
- Nansen, Odd (1970): *Langs veien. Opplevelser, møter og samtaler*. Oslo, Gyldendal.
- Skjønsberg, Harald (1981): *En flyktningpolitikk utvikles. Norsk politikk overfor tyske flyktninger. 1933–1940*. Hovedoppgave i historie. Historisk institutt. Universitetet i Oslo.

- Sødal, Nils (1991): *Den indre grensen. Statsborgerretten – lov og praksis. 1925–1939*. Hovedoppgave i historie. Historisk institutt. Universitetet i Oslo.
- Thorud, Espen (1989): *Norsk innvandringspolitikk. 1860–1960*. Oslo, Institutt for rettssosiologi, Universitetet i Oslo.
- Tufte, Sander (2000): *Norsk fremmedpolitikk 1901–1927. Lovgivning og utvisningspraksis*. Hovedoppgave. Historisk institutt. Universitetet i Oslo.
- Tydén, Mattias (1986): *Svensk antisemittisme 1880–1930*. Uppsala, Centre for multiethnic research.
- Vital, David (1999): «*A People Apart. A Political History of the Jews in Europe 1789–1930*.» New York, Oxford University Press.